

הקדמה

ראשיתו של ספר זה בתחילת 2006, כשידידי אֶנְצוֹ טְרוֹרוֹסוֹ ביקש ממני לתרום פרק בנושא התגובות לשואה במזרח התיכון לספר המונומנטלי על תולדות השואה שערך עם שלושה חוקרים אחרים עבור בית ההוצאה האיטלקי UTET בטורינו.¹ נעניתי להזמנה, אך רק לאחר היסוסים רבים: ששת החודשים הקצרים שניתנו לי להשלמת המאמר – אדם שפנו אליו לפניי פרש בשלב מאוחר – הפכו משימה גדולה ומורכבת ממילא למשימה מסוכנת.

אף על פי כן נרתמתי למשימה, מתוך מה שאפשר אולי לכנות תחושת מחויבות. ידעתי שהספר יהיה טוב, ולא רציתי שהנושא שנתבקשתי לדון בו – סוגיה עדינה מאין כמותה – יזכה להתייחסות לא ראויה או ייזנח לחלוטין. מתוך הקפדה על רצינות אינטלקטואלית, הגבלתי את תחום המחקר שלי לארצות השוכנות באזור שאני בקיא בו, ארצות שאני מכיר את שפתן – קרי מדינות העולם הערבי, שממנו באתי. לאחר שעורכיי אישרו את ההגבלה הזאת, פתחתי בעבודת תחקיר וכתובה אינטנסיבית, ולבסוף הגשתי את הפרק הארוך שחותר את הכרך השני והאחרון של הספר.²

אנצו היה הראשון שהציע, בעקשנות, כי אעבד את הפרק הזה לספר. בשעתו לא היה לי רצון מיוחד לשקוע בתחקיר מעמיק על אותו הנושא. עם זאת המשכתי להרהר בכך, משום שהשאלות שהעליתי במאמרי הלכו והתחדדו ביתר שאת במזרח התיכון. כך, למשל, בשלהי 2006 נערך בטהרן כנס שכותרתו "השואה במבט גלובלי", שקידם את הכחשת השואה, ונשיא איראן מחמוד אחמדינז'אד תרם לו הצהרות מתריסות משלו. בעידודם של קוראי הפרק המקורי – בהם המוציאים לאור של מהדורותיו של הספר הזה בצרפת, בבריטניה ובארצות הברית – ומפאת רצוני שלי לדון בבעיה באופן נגיש יותר לקהל הרחב ולא להסתפק באסופה עבת כרס בשפה האיטלקית בלבד, קיבלתי על עצמי להפוך את הפרק ההוא לספר.

היה ברור שיידרש מאמץ אדיר כדי לתאר את האופן שבו התקבלה השואה בעולם הערבי, אזור שמאופיין במגוון רב של מדינות ותנאי חיים, ובמגוון כפול ומכופל של נטיות ורגישויות פוליטיות של תושביו – וביתר שאת לנוכח העובדה שהשקפותיהם של הערבים בעניין הטרגדיה היהודית נעשו סבוכות שבעתיים בשל הקשר שלהם אל הדרמה הפלסטינית, הנכבה. לפיכך, ההקדמה לספר מוקדשת למערכת היחסים המורכבת מאין כמוה בין השואה לבין הנכבה.

כדי להקל על עצמי ולו מעט את המשימה, התמקדתי במדינות שהושפעו בצורה

1. Cattaruzza et al., *Storia della Shoah*

2. Achcar, "Le reazioni all'Olocausto". ברצוני להודות להוצאת UTET על שאפשרה לי להשתמש כאן בפרק זה.

הישירה ביותר מהקמתה של מדינת ישראל, קרי מדינות המזרח הערבי. אל מדינות המגרב, בצפון אפריקה, התייחסתי בדרך אגבית יותר. אך על אף ההגבלה הזאת, הספרון הדק שראיתי בתחילה בעיני רוחי תפח לכדי כרך עבה. הדיון בתקופת השואה – שנות השלושים והארבעים – תופס יותר ממחצית הספר. נתתי כאן פרשנות מורחבת למונח "שואה", שכוללת לא רק את התקופה שלאחר ינואר 1942 – שלב ההשמדה השיטתית שנקרא כפי הנאצים "הפתרון הסופי" – אלא את כל שנות רדיפת היהודים, בגרמניה ולאחר מכן במדינות שנכבשו בידי הנאצים, תקופה שהחלה עם עליית היטלר לשלטון בשנת 1933.

ישנן כמה סיבות שבגינן הענקתי לשנים האלה קדימות על פני העשורים שלאחריהן. ראשית, הן ניצבות בלב לבו של המחלוקת ההיסטורית שניטשה בקרב הנרטיבים. (כאשר לא הייתה לי גישה למקורות שניוניים טובים, בחנתי מקורות ראשוניים.) שנית, השנים שבין תום מלחמת העולם הראשונה לתום מלחמת העולם השנייה היו התקופה שבה התעצבו הזרמים האידיאולוגיים העיקריים של מדינות ערב; צורות ההתייחסות המגוונות שלהם אל השואה מעידות היטב על טיבם של זרמים אלו. אשר על כן, הספר מספק מיפוי אידיאולוגי של העולם הערבי – ולעניות דעתי ערכו טמון בכך לא פחות משהוא טמון בנושא העולה משמו. ולבסוף, דיון פרטני בגישות שהתפתחו כלפי השואה בששת העשורים שחלפו מאז היווסדה של מדינת ישראל אינו אפשרי כאן, מהסיבה הפשוטה שדיון כזה ימלא כמה וכמה כרכים.

עלי להבהיר כי לא קראתי לספרי הערבים והשוואה משום שאני שותף להשקפה המגוחכת שלפיה לא היו לנאצים שותפים נאמנים יותר מן הערבים ברדיפת היהודים. אינני טוען אפילו ש"הערבים" היו שותפים לפשע, באופן פעיל או סביל, כפי שהיו קבוצות אוכלוסייה רבות באירופה.³ ואולם, בעקבות המפעל הציוני וההגירה היהודית לפלסטין המנדטורית, הערבים הושפעו עמוקות מהשואה, ושאיפתי העיקרית היא לעמוד על מורכבות יחסם כלפיה. אין ספק כי בעולם הערבי רווחות לא מעט גישות נתעבות כלפי השואה; אך באותה המידה, גם בישראל ובמערב רווחות פרשנויות מעוותות עד גיחוך של התגובות הערביות לשואה. מטרתי היא לפתוח ערוצי מחשבה שיאפשרו להתעלות מעל החשיבה הקריקטורית להחריד שמאפינת את הדיון בסוגיה, חשיבה שמושתתת על אי-הבנה הדדית ומלוכה על ידי שנאה עיוורת.

ודבר אחרון – אמנם מן הנמנע להציג סקירה מקיפה של התגובות הערביות לשואה, אך אני סבור כי חקירה ממוקדת וצרה יותר של תפיסות הפלסטינים בעניין

3. בדיוק לרמיזות כאלה התנגד, ובצדק, המנהיג הפלסטיני וחבר הכנסת לשעבר עזמי בשארה, בדחותו את הקישור שנוצר בין הערבים לשואה כשהוכנסו לאותו המשפט. עם זאת, הוא הפריז כשטען שהדבר שקול ליצירת קישור בין האינדיאנים לבין השואה. ראו בשארה, "הערבים והשואה".

השואה היא לא רק אפשרית אלא גם הכרחית. כולי תקווה כי בקרוב יקום החוקר הפלסטיני שיוציא תחת ידיו את המקבילה לחיבוריהם של תום שגב ופיטר נוביק, בהתאמה, על יחסם של הישראלים ושל האמריקנים לשואה,⁴ ושיקפיד כמוהם על אובייקטיביות מעוררת התפעלות ועל ריחוק ביקורתי מההשתייכות הלאומית והאתנית. ולמען ההבנה ההדדית, אני מקווה גם שבקרוב יקום החוקר הישראלי אשר יבחן לעומק את ההיסטוריה של התגובה הישראלית לנכבה, הדרמה של העם הפלסטיני.

לונדון, אוגוסט 2009

הערות על התעתיק מערבית ועל המינוח

שמות ערביים של אנשים, מקומות, ארגונים וחיבורים נכתבו על פי התעתיק הפשוט, קרוב ככל האפשר לדרך הגייתם ובאופן שיקל את הקריאה, ולא על פי התעתיק המדעי. כל תנועת U סומנה בוי"ו; תנועת I סומנה ביו"ד, אלא אם כן מדובר בתנועה קצרה לא מוטעמת בראש מילה (למשל אַסְתִּיקָלָאֵל, אסלאם, אבל: ריפעת); יו"ד ווי"ו עיצוריות הוכפלו לפי כללי הכתיב חסר הניקוד בעברית; האות ג' תועתקה באות גימ"ל. עם זה, שמות נכתבו לפי הכתיב הרווח שלהם, גם אם הוא חורג ממדיניות התעתיק שננקטה; ובמקום שיש פער בין הכתיב להגייה, השם נכתב באופן הקרוב יותר להגייה.

הערה על תרגום השם Palestine: בהתאם להעדפת המחבר, על פי רוב השם תורגם "פלסטיין", בין היתר משום שההבחנה בין "פלשתינה" ל"פלסטיין" אינה קיימת בערבית וגם לא באנגלית ובשפות אירופיות אחרות. כמעט תמיד הכוונה לפלסטיין המנדטורית. בציטוט ממקורות ציוניים השם תורגם "פלשתינה".

הערה על תרגום המונחים nationalism, nationalist ונטיותיהם: על פי רוב תורגמו המונחים "לאומיות" ו"לאומי", מתוך הימנעות מההבחנה הנורמטיבית בין "לאומי" ל"לאומני". יוצאים מכלל זה מקרים שבהם המונח ננקט מתוך כוונה שלילית מובהקת.

בחירות התרגום הללו, כמו ההחלטות לחרוג מהן, נעשו על דעת המחבר ובתיאום מלא עמו.

4. שגב, המיליון השביעי; Novick, *The Holocaust in American Life*.

מבוא

מילים טעונות בכאב

כל מי שמבקש לכתוב על רצח העם היהודי בידי השלטון הנציונל-סוציאליסטי ניצב בפני בעיה רגישה ומורכבת הנוגעת לטרמינולוגיה. איזה שם יינתן לפורענות כזאת, שמנקודת מבטה של האתיקה ההומניסטית תישאר לנצח "בלתי ניתנת לשיום"?

שואה, Holocaust, רצח העם היהודי

כל השמות המשמשים לתיאור רצח העם היהודי הם עתירי קונוטציות; אף אחד מהם אינו ניטרלי. אפילו נוסחאות שגובשו ככל הנראה בהשראת הציווי המדעי של אמיל דורקהיים להימנע מ"דעות קדומות" כאשר ניגשים ל"עובדות חברתיות" – למשל שם ספרו של ראול הילברג, *חורבן יהודי אירופה* – נולדו בבירור מתוך הכרעה קשה: להעמיד את האובייקט הנחקר למבט מרוחק וקליני. הילברג מצהיר במפורש, בהקדמה למהדורה הראשונה של ספרו, כי "לא נתעכב על סבלם של היהודים".¹ זו בחירה מכובדת לגמרי, ואפילו בלתי נמנעת במקרים שבהם – כמו במחקרו המונומנטלי של הילברג – השמירה על ריחוק מדעי אינה מרמזת על היעדר אמפתיה אלא להפך, משקפת רצון לרסן אותה כדי לשמור על אובייקטיביות מרבית. במקרים כאלה, המטרה היא להבטיח את מהימנותן של העובדות כדי שיוכלו להיות בסיס מוצק שעליו תושגת האמפתיה, בלי לעורר חשד שהאמפתיה התאימה את העובדות למידותיה. הגישה הזאת שונה כמובן לחלוטין מן הניתוק הפסידו-מדעי של המכחישים, שמתקשים להסתיר את המניע הבסיסי שלהם – האנטיפתייה.

המונח האובייקטיבי המספק ביותר בעיניי הוא "רצח העם היהודי", ביטוי שכולל את המושג הגנרי "רצח עם" – ג'נוסייד – ובה בעת גם מייחד אותו באמצעות הזכרת זהות הקורבנות, כמו המונחים "רצח העם הארמני", "רצח העם של בני רומה" ו"רצח העם הרואנדי". מונחים אלו אינם סותרים בשום אופן את הטענה שכל רצח עם הוא התרחשות יחידה במינה, או את העובדה הבלתי מעורערת שרצח העם היהודי עולה בהיקפו על כל שאר מקרי רצח העם שאירעו במאה העשרים – קביעה אובייקטיבית שאפשר וצריך להכיר בה בלי להיכנס ל"תחרות הקורבנות",

1. הילברג, *חורבן יהדות אירופה*, א, עמ' לה.

שנבחנה בחינה מרשימה בספרו של ז'אן מישל שומון הנושא שם זה.² מטבע הדברים, המונחים שזוכים לתמיכה בשיח הציבורי ובתקשורת אינם נובעים מאותה חתירה לקפדנות אקדמית. שני מונחים השתרשו כמייצגים את ייחודיותו של רצח העם היהודי: "שואה" ו-Holocaust. את המונח הראשון נוהגים לתרגם "קטסטרופה": כשמוסיפים לפניו את ה' הידיעה, זוהי הדרך הטבעית לבטא בשפתה של הדת היהודית את הטרגדיה האיומה שפקדה את יהודי אירופה (וגם יהודים שאינם מאירופה, אשר נשכחים על פי רוב). יש להדגיש כי אין מדובר במונח "מדעי", אלא במונח המאפשר להדגיש את ייחודיותו של רצח העם היהודי.

עם זאת, אסתר בנבאסה מותחת ביקורת על השימוש במונח "שואה" וטוענת כי על פי מקורותיו המקראיים, הוא מציין עונש שהוטל בידי אלוהים. היא מדגישה גם כי ביידיש, שפתם של רוב הקורבנות והניצולים של רצח העם היהודי, משמש ביטוי אחר.³ לדבריה, על אף תהליך החילון שעבר המונח "שואה", הוא עדיין טומן בחובו את כל הרכיבים של "תיאולוגיה חילונית" של הטרגדיה היהודית. להתנגדותה של בנבאסה יש בסיס איתן, אך למרבה הפרדוקס גם היא עצמה משתמשת במונח Holocaust, שבבחינה כוללת אותן ביקורות עצמן חלות עליו שבעתיים.

גם ל-Holocaust יש אותו התפקיד בשימוש שנעשה במילה בימינו. היא נגזרת מן המילה היוונית holokaustos, שפירושה "נשרף כליל". ליתר דיוק, היא הגיעה מן התרגום היווני לפסוק עברי (ויקרא א, ג) וחדרה לשפות המערב דרך הלטינית של הכנסייה הנוצרית. המילה מתייחסת למנהגם הקדום של בני ישראל להבעיר בעלי חיים כקורבן שנועד לכפר על חטאים. בטקסט העברי אין מקבילה למילה היוונית, ומשמש בו רק המונח "עולה", מן השורש על"ה, המציין את "העלאת הקורבן" – ככל הנראה משום שמה שנשרף עולה השמימה בצורת עשן. המנחה שהועלתה באש – "העולה" – היא וריאנט של המילה הכללית יותר "קורבן". במקרא, המילה "עולה" משמשת רק לתיאור חיות שהובערו כליל, ולכן היא תורגמה ל-holocaust. מנחות אחרות, למשל מאכלים כמו קמח או עוגות, הובערו רק חלקית; את מה שנותר מהן נדרשו בני ישראל להעביר ל"אהרון ובניו", כלומר לכוהנים.

לנוכח משמעותו המקורית של המונח holocaust, אין כל ספק כי השימוש בו לתיאור רצח העם היהודי הוא נושא לוויכוח, ואכן ישנה מחלוקת עזה בעניין זה. הביקורת מתמקדת בראש ובראשונה בעובדה שמשמעותו האטימולוגית הופכת את השימוש בו לתיאור רצח העם היהודי – ובמיוחד את המסלול המצער בין תאי הגזים למשרפות – למקאברי, ואף ראוי לכל גנאי. יתרה מזו, עצם הרעיון שקורבנותיו של רצח העם היהודי עשויים להיחשב "מנחות כפרה" מעורר חלחלה.

2. Chaumont, *La concurrence des victimes*

3. Benbassa, *La souffrance comme identité*, pp. 156-174 (הספר ראה אור גם באנגלית: Benbassa, *Suffering as Identity*).

באתר האינטרנט של המוזיאון האמריקני לזכר השואה בווישינגטון מתוארת ההתפתחות ההיסטורית שהביאה לשימוש הלא הולם הזה במונח: בטקסטים חילוניים, המילה holocaust הופיעה בדרך כלל במשמעות של "הרס מוחלט או כולל", וקונוטציה זו הפכה דומיננטית במיוחד משלהי המאה התשע-עשרה וכמהלך מירון החימוש הגרעיני של אמצע המאה העשרים. בתקופה זו, המונח הוחל על מגוון של התרחשויות הוות אסון, החל בפוגרומים נגד יהודים ברוסיה, עבור ברדיפתם וברציחתם של הארמנים בידי הטורקים במלחמת העולם הראשונה ובתקיפת ערים סיניות בידי יפן, וכלה בדלקות ענקיות שגבו את חייהן של מאות אנשים. באזכורים הראשונים של רצח יהודי אירופה בידי הנאצים נמשך השימוש הזה. כבר ב־1941 היו כותבים שנקטו לעתים את המונח holocaust לציון פשעי הנאצים נגד היהודים, אך באותם שלבים מוקדמים הם לא העניקו בלעדיות למונח. במקום הצורה המיועדת the holocaust, הם כתבו a holocaust, אחת מני רבות במאות השנים האחרונות [...]. אלא שבשלהי שנות הארבעים החל שינוי מגמה. Holocaust (ב־H גדולה או קטנה) הפכה למונח ספציפי יותר בשל השימוש בה בתרגומים ישראליים של המילה "שואה". לאורך ההיסטוריה היהודית כבר שימשה המילה העברית הזאת לציון תקיפות נגד יהודים, אך בשנות הארבעים היא יוחסה לעתים תכופות לרצח יהודי אירופה בידי הנאצים. (היהודים דוברי היידיש השתמשו במונח "חורבן", תרגום ליידיש של "שואה"). ההקבלה בין holocaust לבין "שואה" בולטת במיוחד בתרגום לאנגלית של הכרזת העצמאות של ישראל, כפי שמופיע בפרסומים של יד ושם בשנות החמישים, וכן בסיקור העיתונאי של משפט אייכמן בירושלים ב־1961.⁴

עם זאת, אלי ויזל הוא שקיבע סופית את השימוש במונח בהתעקשו להתייחס אל The Holocaust כאל אירוע ייחודי. והוא עשה זאת מתוך מודעות מלאה להשלכות, כפי שהראו זאב גרבר וברוס צוקרמן בדיונים הביקורתי המרשים על השימוש במונח זה כשם הראוי לרצח העם היהודי:

אמנם ברור כי רובם המכריע של בני האדם (יהודים וגויים כאחד) ממשיכים להשתמש במונח The Holocaust בלי להבין את הקונוטציות הדתיות/קורבניות שלו, אך יש משהו כמעט מופרך בטענה שאותם הוגים וכותבים יהודים שאימצו בפעם הראשונה את המונח הזה - וחשוב מכך, הפיצו אותו - התעלמו לחלוטין ממידע שדי בפתחת מילון למצוא אותו. [...] אין כמעט ספק כי האדם שתרגם יותר מכול להתבססות המונח The Holocaust בתודעה המודרנית היה מודע היטב למעשיו ומודע היטב למשמעות המונח holocaust, לכל דקויותיו [...] ואין עוררין על כך שהמניע של ויזל לשימוש ב־The Holocaust היה המשמעויות הדתיות/קורבניות, כפי שעולה מכתביו

⁴. Holocaust Memorial Center, "A Definition of the Holocaust," <https://29862.bbnc.bbcust.com/sslpage.aspx?pid=998>

שלו.⁵ אנו מאמינים כי הוא הבין היטב את כל הגורמים שעשויים להיות מעורבים כאן [...] ולמרות זאת הוא בחר במונח הזה כדי לשמור על אופייה המיוחד של הטרגדיה כטרגדיה יהודית.⁶

ארנו מאייר, מצדו, קורא תיגר על המונח holocaust בטענה כי זו מילה "בעלת מטען דתי" הנטועה בתוך פולחן "קנאי מדי" של הזיכרון אשר הוליד, להערכתו, "זיכרון" קולקטיבי מונחה שאינו מוביל לחשיבה ביקורתית וקונטקסטואלית על החורבן היהודי.⁷ על פי הנימוק של דורקהיים, כפי שנזכר לעיל, טיעונו של מאייר לגיטימי בכך שהוא מבקש לערער על השימוש שנעשה במונח במחקרים אקדמיים של רצח העם היהודי. עם זאת, כפי שקורה למונחים רבים, השימוש במילה Holocaust העניק לה בסופו של דבר משמעות שמתעלה מעל מקורותיה: כעת זהו שמו של רצח העם היהודי באופן מיוחד, כפי שציין מייקל מארוס.⁸ יתרה מזו, מאייר עצמו טבע מונח משלו, "ג'ודאסייד" (Judeocide), שבניגוד למונח של הילברג מעמיד את רצח העם היהודי כולו כקטגוריה בפני עצמה, הרבה יותר מהמילה holocaust, שממשיכה לשמש מונח גנרי לציון מספר לא מבוטל של טרגדיות אחרות – מצב עניינים שאלי ויזל מוקיע מעומק לבו.

לפיכך, אם המטרה היא להעניק לרצח העם היהודי שם שיביע את ייחודיותו, ובה בשעה ישדר את העוצמה הרגשית המלווה את זיכרונו, אין ספק כי המונח "שואה" (גם בלועזית – Shoah) הולם הרבה יותר. ואכן, "יד ושם", הגוף הישראלי שהוקם כדי להנציח את זכר השואה, מקדם כיום את השימוש במונח Shoah גם בלועזית.⁹ אמנם המילה Holocaust רווחת בשפות המערב, לרבות אנגלית וגרמנית, ואילו Shoah נפוצה בצרפתית, ובמידה פחותה גם באיטלקית. אך עם זאת, המונח Shoah הולך וקונה לו אחיזה גם באירופה ובארצות הברית. בספר זה ישמשו לי שני המונחים, לפי ההקשר ולפי השפה.¹⁰

5. Garber and Zuckerman, "Why Do We Call the Holocaust 'The Holocaust'?" pp. 1882-1883

6. שם, עמ' 1886.

7. Mayer, *Why Did the Heavens Not Darken*, p. 16

8. Marrus, *The Holocaust in History*, p. 3

9. ראו יד ושם, "השואה: הגדרה ודיון ראשוני" (מקוון).

10. באתר האינטרנט של המוזיאון האמריקני לזכר השואה מצוין כי המונח שהמוזיאון עצמו בחר להשתמש בו גבר על מתחריו בדרך טיפוסית להפליא לחברת הראווה האמריקנית: הוא נפוץ בזכות סדרת טלוויזיה משנת 1978 ששמה "Holocaust", שביים מרווין צ'ומסקי על פי תסריט מאת ג'רלד גרין. בצרפת, לעומת זאת, רווח המונח Shoah בעקבות יצירה אורקולית אחרת, שניחנה בפקחון חמור סבר אשר ייחד אותה מן העיבודים הבדיוניים בנושא רצח העם היהודי: הסרט התיעודי שואה בבימויו של קלוד לנצמן, ששודר בפעם הראשונה ב-1985.

ציונות, קולוניאליזם, עקירות

הציונות, שנחשבה לתנועה הפוליטית שתיצור את היהודישטאט ("מדינת היהודים") בספרו המפורסם של מייסדה הרוחני תאודור הרצל, הייתה בראש ובראשונה תגובה לאנטישמיות שדגלה בהפרדה אתנית-לאומית של היהודים ובכינוסם מחדש בטריטוריה משלהם. לא פעם ספגה הציונות ביקורת מצד זרמים רעיוניים יריבים ששאפו לקדם את זכויות היהודים, כפרטים וכקולקטיב, במקומות מושבם דווקא, אם באמצעות אוטונומיה ואם על ידי השתלבות חברתית.

תהליך הקולוניזציה הציונית של פלסטין החל זמן רב לפני עלייתו של היטלר לשלטון, וכך גם התגובות הערביות העוינות. תושביה הערבים של פלסטין ראו בהשתלטות הציונית על ארצם התגלמות נוספת של הקולוניאליזם האירופי, במיוחד לנוכח העובדה שהיא התרחשה בעיקר תחת שלטון המנדט הבריטי שלאחר מלחמת העולם הראשונה. באיגרת הנודעת ששלח ב-1917 שר החוץ של בריטניה, הלורד ארתור בלפור, לתנועה הציונית, הוא הכריז כי ממשלת הוד מלכותו רואה בעין יפה את "הקמתו של בית לאומי לעם היהודי בפלשתינה".

מאז תחילתו של תהליך הקולוניזציה היהודי-אירופי בפלסטין במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה – מהלך שהוא בעיקר בעקבות הפוגרומים ברוסיה – ועד פרוץ מלחמת העולם הראשונה, יזמו האיכרים הערבים עימותים חוזרים ונשנים, ולעיתים גם עקובים מדם, עם המתיישבים היהודים. תגובותיהם של הכפריים הפלסטינים לא היו קסנופוביות, או אפילו אנטי-יהודיות (לפחות בהתחלה), אלא תגובות צפיות לחלוטין של עובדי אדמה שגורשו מאדמותיהם. ההוכחה הברורה ביותר לכך היא שכאשר המתיישבים אפשרו לאיכרים להישאר על אדמתם ולהמשיך לעבוד אותה, הם קיבלו עליהם את ההסדרים החדשים. לעומת זאת, כאשר הבעלים החדשים ביקשו לגרשם או עודדו את השלטונות העות'מאניים לעשות זאת, כפי שנעשה שכיח יותר ויותר לאחר תחילת המאה העשרים, החקלאים מרדו.¹¹

עוינותה של האוכלוסייה הילידית, מוסלמים ונוצרים כאחד, לפרויקט הציוני הלכה וגברה עם השנים, ביחס ישיר להתרחבותו של תהליך הקולוניזציה ולמודעות הגוברת לשאיפתה של התנועה הציונית להקים מדינה בפלסטין. אם כן, זמן רב לפני מלחמת העולם הראשונה, ההתנגדות לציונות הייתה רכיב מפתח בהתגבשותן של הזהות הפלסטינית ושל המודעות הלאומית הערבית. די אם נעיין במאמרים שפורסמו למן שלהי המאה התשע-עשרה – ובתדירות הולכת וגוברת למן המחצית השנייה של שנת 1908, בעקבות הליברליזציה הפוליטית באימפריה העות'מאנית באותה העת – בעיתונים שיצאו לאור לא רק בפלסטין אלא גם בקהיר, בביירות ובדמשק.¹²

11. בנושא זה ראו Mandel, *The Arabs and Zionism*; Khalidi, *Palestinian Identity*.

12. שם.

מספר היהודים שחיו בפלסטין הוכפל בין תחילת המאה העשרים למלחמת העולם הראשונה; והוא גדל פי עשרה תחת שלטון המנדט, מ-61 אלף ב-1920 (מתוך 603 אלף תושבים בסך הכול) עד ליותר מ-610 אלף (מתוך כמעט 1.9 מיליון תושבים) ערב ההכרזה על מדינת ישראל.¹³ בראשית שנות העשרים, קצב הגירתם של יהודים לפלסטין עמד על 8,000 בשנה; לאחר מכן התגבר הקצב, וב-1925 הגיע לשיא של 34 אלף בשנה.¹⁴ באופן בלתי נמנע, פרץ האלימות הראשון של הערבים נגד היהודים אירע זמן קצר לאחר כינונו בפועל של המנדט הבריטי. האלימות הראשונה, שהחלה בירושלים ב-1920 וביפו ב-1921, הגיעה לשיאה במהומות של 1929.¹⁵

עם זאת, אין חולק על העובדה שתפיסת השלטון בידי הנאצים ב-1933, על כל השלכותיה, הייתה הרבה יותר מזרז להגירה היהודית לפלסטין. היא הייתה הגורם המכריע בחיזוקן ובאישושן של השקפותיהם של הציונים, והובילה בסופו של דבר להגשמת מפעלם – כפי שעולה בבירור מנתוני ההגירה. לאחר גל ההגירה היהודית בשנת 1925 (שנבע בעיקר מהשפל הכלכלי הגדול ומצעדים אנטי-יהודיים שננקטו בפולין מכאן, ומההגבלות החדשות על ההגירה לארצות הברית מכאן), צנח מספר המהגרים לפחות מעשרים אלף במשך חמש שנים, בין 1927 ל-1931 – קרי ממוצע שנתי של פחות מ-4,000. ב-1931, היהודים היו שישית מאוכלוסיית פלסטין: על פי המפקד הבריטי, חיו באותה השנה בארץ 175 אלף יהודים ו-880 אלף ערבים.¹⁶ מספר המהגרים זינק ליותר מ-12,500 ב-1932, וליותר מ-37 אלף ב-1933; 45 אלף ב-1934; ו-66 אלף ב-1935. לאחר מכן הואט זרם המהגרים לנוכח המרד הפלסטיני בשנים 1936-1939, שלאחריו הטיל השלטון הקולוניאלי הבריטי מגבלות על הגירת יהודים.¹⁷

במשך יותר מארבעים שנה, בין 1882 ל-1931, הגיעו לפלסטין קרוב ל-187 אלף מהגרים. מ-1932 ועד 1938, בפרק זמן של שבע שנים בלבד, זרמו אליה יותר מ-197 אלף איש, ובעקבותיהם הגיעו 138,300 איש בין 1939 ל-1948. בסך הכול, כמעט 313 אלף מהגרים השתקעו באזור בין עלייתו של היטלר לשלטון ב-1933

13. ראו נתוני אוכלוסין והגירה אצל Khalidi, *From Haven to Conquest*, pp. 841-843.

14. Bard, "British Restrictions on Jewish Immigration".

15. תו התקן של הספרות בנושא תגובותיהם של ערביי פלסטין לציונות הם עדיין שני ספריו של יהושע פורת: פורת, *צמיחת התנועה הלאומית הערבית*; פורת, *ממהומות למרידה*. לתיאור צבעוני ומאיר עיניים של הרקע למהומות ושל תקופת המנדט כולה ראו שגב, *ימי הכלניות*.

16. מוריס, *קורבנות*, עמ' 108.

17. Bard, "British Restrictions on Jewish Immigration".

לבין תום המנדט הבריטי ב-1948.¹⁸ 115 אלף מתוכם היגרו הגירה בלתי לגלית.¹⁹ בשלוש השנים שבין תום המלחמה באירופה במאי 1945 לבין ההכרזה על מדינת ישראל במאי 1948, הגיעו לפלסטין שמונים אלף ניצולי שואה באופן בלתי לגלי.²⁰ ב-1932 הייתה האוכלוסייה היהודית בפלסטין - כמעט 181 אלף איש - 18.3% מן האוכלוסייה הכוללת. ב-1946, היהודים כבר היו יותר מ-35%²¹ ונתון זה הגיע ל-37% כעבור שנתיים, בעת ההכרזה על הקמת מדינת ישראל. מתוך 716,700 היהודים שחיו במדינה הצעירה חצי שנה לאחר הכרזת העצמאות, 463 אלף - כמעט שני שלישים - נולדו במדינות אחרות.²²

לפיכך, ברור כשמש כי "מדינת היהודים" חבה את הקמתה לשואה, ויש לכך יותר מסיבה אחת. המדיניות האנטישמית של הנאצים החלה עם גירושם, בלחץ הולך וגובר, של יהודי גרמניה.²³ עד 1939 העדיפו הנאצים שאותם מהגרים יהודים יעזבו את גרמניה לפלסטין:

הגירת היהודים לפלסטין [...] נזקה לגרמניה מועט מבכל מקום הגירה אחר. "מנסינו העצמי" - כתב אחד הפקידים במשרד החוץ - "יודע אני כמה גדולה היא ההשפעה לרעתנו שמשפיע בכל מקום נחשול האינטלקטואלים היהודיים". הוא ציין, כי הגירת היהודים לארה"ב, תורכיה ופרס מטביעה חותמה על החיים האינטלקטואליים שם וגורמת להגברת הלכי-הרוח האנטי-גרמניים, וכי בארצות אמריקה הלאטינית גורמים המהגרים היהודים מגרמניה נזקים כלכליים, תעמולתיים ומדיניים רבים לרייך השלישי [...] ולעומת זאת, בפלסטין חיים היהודים בינם לבין עצמם ואינם עשויים להזיק לרייך השלישי.²⁴

בתוך גרמניה נקט היטלר מעורבות פעילה בדיון על פלסטין ב-1937, ובראשית 1938. הוא עמד על הצורך בזירוז הגירתם של היהודים אל מחוץ למדינה וגירושם בכל דרך אפשרית, ולכל יעד שהוא. היטלר קבע כי פלסטין תמשיך להיות יעד עיקרי עבור הפליטים היהודים מגרמניה, והיא הפכה לגורם משמעותי עוד יותר במדיניות ההגירה היוצאת של הנאצים בשנים 1938-1939, כשהגסטאפו והזיקרֶה־ייִסְדִּינְסֵט שיתפו פעולה עם ארגונים ציוניים

18. כך על פי נתונים רשמיים של מדינת ישראל. ראו השנתון הסטטיסטי לישראל 2007, לוח 4.2 (מקוון).

19. הדרי, פליטים מנצחים אימפריה, עמ' 15.

20. גם זה על פי נתונים רשמיים. ראו אתר משרד החוץ הישראלי באנגלית, "Aliya and Absorption", 29 באוקטובר 2002, <http://tinyurl.com/jmgdrz4>, ראו גם

Zertal, *From Catastrophe to Power*, p. 1.

21. Khalidi, *From Haven to Conquest*, pp. 842-843.

22. כך על פי המפקד שנערך ב-11 בנובמבר 1948. ראו שנתון סטטיסטי לישראל 1985, לוח 2.25, <http://www.cbs.gov.il/archive/shnaton/shnatonh36.pdf>.

23. לסקירה כוללת של המדיניות הנאצית כלפי יהודי גרמניה לפני 1939 ראו Evans, "Toward the Racial Utopia".

24. הירשוביץ, הרייך השלישי והמזרח הערבי, עמ' 40-41.

מחתרתיים למען הגירתם הבלתי לגלית של פליטים יהודים שיפרצו את המצור הבריטי על פלסטין.²⁵

כמעט 53 אלף יהודים יצאו מגרמניה לבדה לפלסטין בין 1933 ל-1939, ואלו הם רק נתוני ההגירה החוקית. יהודי גרמניה היו רבע מסך כל המהגרים היהודים החוקיים ב-1933; וב-1939 כבר עלה שיעורם ל-52.26% הגירתם גברה בזכות הסכם שנחתם ב-25 באוגוסט 1933 בין ציונים גרמנים ונציגי הסוכנות היהודית מזה, ובין הממשלה הנאצית מזה. הסכם זה, הידוע כ"הסכם ההעברה", התיר את הגירתם של יהודים לפלסטין ואפשר ליהודים אלה בלבד להעביר חלק מנכסיהם לשם בתור סחורות המיוצאות מגרמניה.²⁷ מה שהפך את ההסכם לשנוי עוד יותר במחלוקת הייתה העובדה שהוא חתר תחת החרם הכלכלי על גרמניה הנאצית, שרכים האמינו כי יאיץ את נפילתו של משטר היטלר, אפשרות שנראתה מציאותית בעת כינון החרם. מנגד, הסכם ההעברה ייצב כלכלית את הסוכנות היהודית, שהייתה אז על סף פשיטת רגל.²⁸

על אף כל מאמציה של התנועה הציונית, רוב יהודי גרמניה ואוסטריה שעזבו את אירופה היבשתית עד ספטמבר 1939 שמו פעמיהם לאמריקה - 95 אלף מהם לארצות הברית ו-75 אלף לאמריקה הלטינית, לעומת שישים אלף שהיגרו לפלסטין.²⁹ ובכל זאת, ב-1948 חיו בפלסטין המנדטורית 170 אלף יהודים מפולין - הפלח הגדול ביותר באוכלוסיית היישוב היהודי דאז.³⁰ אחרי ככלות הכול, ברור שהנציגון-סוציאליזם נתן דחיפה עזה להגירה היהודית לפלסטין, ובכך אפשר לתנועה הציונית להשיג את המסה הקריטית שאפשרה לה ניצחון פוליטי וצבאי ב-1948. "זו הייתה התועלת שהפיקה התנועה הציונית מעליית הנאציזם", ניסח זאת במדויק תום שגב.³¹

וכך איששה ההיסטוריה את חזונו של הרצל - ובדרך שהוא עצמו לא יכול היה לדמיין בסיוטיו הגרועים ביותר. "התרשים אשר לפנינו", כך הצהיר הרצל

25. Nicosia, "Arab Nationalism and National Socialist Germany," pp. 358-359

26. Nicosia, *The Third Reich and the Palestine Question*, p. 212, table

27. על הסכם ההעברה ראו שם, עמ' 29-49. ראו גם בספרו האחרון של פרנסיס ניקוסיה, שאפשר לראות בו תו תקן אקדמי בכל הנוגע ליחסים בין הציונים לנאצים: Nicosia, *Zionism and Anti-Semitism*. כן ראו שגב, *המיליון השביעי*, עמ' 13-29; עבד אל-גני, *אלמאניא א-נאזייה*, עמ' 48-186; Black, *The Transfer Agreement*.

28. שגב, *המיליון השביעי*, עמ' 23.

29. "German Jewish Refugees, 1933-1939," *Holocaust Encyclopedia*, U.S. Holocaust Memorial Museum (online)

30. שנתון סטטיסטי לישראל 1985 (לעיל הערה 22), עמ' 154, לוח V/4.

31. שגב, *ימי הכלניות*, עמ' 307.

במבוא לאותו מניפסט ספרותי שפרסם ב־1896, "[מכיל] שימוש בכוח־מניע המצוי בפועל [...] ומה הוא הכוח הזה? מצוקת היהודים".³² אותו חזון עומד גם בבסיס "פילוסופיית האסון ככוח מפרה", שאותה מייחס לדוד בן־גוריון הביוגרף שלו והאיש שהיטיב להכירו יותר מכל אדם אחר, שבתי טבת. טבת מצטט מפי בן־גוריון את האמירה "כוח הציונות נובע מגודל הצרה היהודית".³³ הלך החשיבה הזה מסביר, לדעת טבת, את אדישותו היחסית של בן־גוריון לשואה, שבגינה נמתחה עליו ביקורת רבה: "שתי עובדות אלה ניתן לקבוע במסמרות: בן־גוריון לא שם את ההצלה בעדיפות ראשונה של המדיניות הציונית ולא ראה במפעל ההצלה נושא מרכזי שמחובתו לעמוד בראשו".³⁴

בעת כהונתו כמזכ"ל הסוכנות היהודית, בן־גוריון ניסח בבוטות את ההיגיון הקשיח של סולם העדיפויות הציוני. בדצמבר 1938, זמן לא רב לאחר הפוגרום הנאצי המכונה "ליל הבדולח", הוא הכריז: "אם אדע שאפשר להציל את כל ילדי גרמניה על ידי העברתם לאנגליה ורק מחציתם על ידי העברתם לארץ ישראל, אני אבחר בדבר השני, כי לפנינו לא רק חשבון הילדים האלה, אלא חשבון היסטורי של עם ישראל".³⁵ והוא הוסיף: "ככל יהודי אני מעוניין בהצלת כל יהודי בכל מקום שהדבר אפשרי, אבל אין שום דבר קודם להצלת העם העברי בארצו".³⁶

32. הרצל, מדינת היהודים, עמ' 2.

33. טבת, הקרקע הנוער, עמ' 438. גם מיכאל אביטבול מדבר במונחים דומים על גישתו של "הממסד הציוני המרכזי" של קהילות היהודים בצפון אפריקה, "שמתוך נאמנות לדיאלקטיקה ההרצליאנית, קידם בברכה את המודעות הגוברת שהתעוררה בעקבות התסיסה האנטישמית" ב־1936. ראו Abitbol, *The Jews of North Africa*, p. 39. [הערות המתרגם: המשפט אינו מופיע בגרסה העברית של הספר ולכן הוא תורגם מן הגרסה האנגלית].

34. טבת, הקרקע הנוער, עמ' 436. לבחינה מעמיקה של עמדתם של מנהיגי היישוב במהלך מלחמת העולם השנייה ראו פורת, בין מגן דוד לטלאי צהוב. בעקבות הביקורת ה"פוסט־ציונית" הצורבת שנמתחה על בן־גוריון בנושא זה – בראש ובראשונה בידי תום שגב – שבתי טבת הקדיש לימים ספר שלם להגנתו של האב המייסד: טבת, השנים הנעלמות. לדיון מעט אפולוגטי בעמדותיהם של בן־גוריון ומפלגתו מפא"י ראו Wagman Eshkoli, "Three Attitudes".

35. מצוטט אצל שגב, המיליון השביעי, עמ' 22.

36. שגב, ימי הכלניות, עמ' 321. גישתם של ארגוני היהודים בבריטניה הייתה גרועה עוד יותר מזו של בן־גוריון. ראול הילברג מתאר את תגובתם של ארגונים אלה לשטף הפליטים היהודים בעקבות ליל הבדולח בנובמבר 1938: "באחת משיבויות הממשלה שהתקיימו אז הכריז שר הפנים, סר סמואל הור, כי הארגונים היהודיים אינם מעוניינים בהצפה של יהודים, מחשש להתגברות האנטישמיות. הם לא רצו גם לתת פומבי למספר הפליטים שהוכנסו, לבל תהפוך המנהיגות היהודית יעד לביקורת – משום שהפליטים מעטים מדי או רבים מדי. זהו הרגע שבו חדלו ארגוני היהודים בבריטניה לשחק תפקיד, על אחת כמה וכמה תפקיד מוביל, בהצלתם של יהודי אירופה". ראו Hilberg, *Perpetrators, Victims, Bystanders*, p. 227.

במחנה היריב, הוגו ברגמן, מרטין בובר, יהודה מאגנס והנרייטה סולד – כמה מראשי "ברית שלום" ו"איחוד", שתי תנועות שדחו את החתירה למדינה יהודית לטובת מדינה דו-לאומית בפלסטין – הכריזו על מאבק נואש ולא מפתיע שמטרתו לשכנע את היישוב להעמיד את הצלת יהודי אירופה בראש מעייניו. בשלהי 1942, כשהחלו להגיע ליישוב הידיעות על הפתרון הסופי, מילאו אנשי החוגים הללו תפקיד מרכזי בהקמתה של אגודה ששמה "אַל-דְּמִי" (על פי תהלים פג), אשר פעלה בכל כוחה – גם אם לשווא – למען מטרה זו. נראה כי עצם קיומה של האגודה הזאת נמחק מדפי ההיסטוריה.³⁷

גם המועצה האמריקנית ליהדות (ACJ) פעלה לכך בנחישות. גוף אנטי-ציוני זה, שהוקם בידי רבנים רפורמים ואזרחים מן השורה בשנות הארבעים,³⁸ העדיף מדינה אחת דמוקרטית וחילונית בפלסטין, שבה יזכו יהודים וערבים לזכויות שוות. הוועדה המיוחדת של האו"ם לענייני פלסטין התייחסה ב-1947 לעמדתה של ה-ACJ, שלפיה "ההצעות להקים מדינה יהודית [...] הן איום על שלומה וביטחונה של פלסטין וסביבתה, הן מזיקות ליהודים בפלסטין וברחבי העולם, ונוסף על כך הן אינן דמוקרטיות".³⁹

ה-ACJ, שבשיאה התהדרה בלמעלה מ-14 אלף חברים, לחמה ללא לאות לפתיחת שעריה של ארצות הברית בפני העקורים. זו הייתה המסקנה המתבקשת לנוכח התנגדותה למפעל הציוני בפלסטין, בכל הנוגע לסולידריות עם יהודי אירופה. גישה דומה למדי נקט הסופר הבריטי ישראל זנגוויל, שהתנתק מן התנועה הציונית כשזו בחרה בפלסטין כיעד הטריטוריאלי הבלעדי של "מדינת היהודים" העתידית – אף על פי שלאותו זנגוויל מיוחס הציטוט הידוע לשמצה שלפיו פלסטין היא "ארץ ללא עם לעם ללא ארץ" (ייחוס לא מדויק ושנוי במחלוקת).⁴⁰ זנגוויל – שידע היטב כי הקמתה של מדינה יהודית בחבל ארץ זה תביא לשליטה של מיעוט יהודי על רוב ערבי, אלא אם כן יידחקו הערבים מפלסטין⁴¹ – לחם למען "טריטוריאליזם", קרי הניסיון לקבץ מחדש את היהודים בטריטוריה אחת שהולמת את המטרה יותר מפלסטין, בכל מקום שייבחר לכך, ורצוי בתחומי ארצות הברית. כך הוא כתב:

באמריקה יש שפע של מקום לכל ששת המיליונים של "התחום" |קרי "תחום המושב", ביתם של רוב יהודי רוסיה|; כל אחת מחמישים מדינותיה תוכל לקלוט אותם. ופרט לכך שתהיה להם מדינה משלהם, לא נוכל להיטיב עמם יותר מליישבם יחד בארץ של חירות אזרחית ודתית, שלנצרות אין כל חלק בחוקתה ושבה יוכלו להצביע ובכך להבטיח את עצמם מפני רדיפות בעתיד.⁴²

³⁷ Porat, "Al-domi"

³⁸ Kolsky, *Jews against Zionism*

³⁹ UNSCOP, "Report to the General Assembly"

⁴⁰ Garfinkle, "On the Origin"

⁴¹ שגב, *ימי הכלניות*, עמ' 329.

⁴² מצוטט אצל MacDonald, "Jewish Involvement," pp. 311-312. על זנגוויל

לעומת זאת, המפעל בפלסטין המנדטורית הוא שקבע את עמדתם של ציוני אמריקה בשאלת הגירתם של ניצולי השואה לארצות הברית. הוועידה יוצאת הדופן, שהפגישה בין מנהיגי התנועה העולמית במלון בילטמור בניו יורק במאי 1942, תבעה לפתוח רק את שעריה של פלסטין לפליטים יהודים – ולא את שעריהן של מדינות הנתונות במלחמה עם מדינות הציר, בראשן ארצות הברית.⁴³ העמדה הזאת, כפי שהראה אהרון ברמן, לא איבדה מתוקפה – נהפוך הוא – גם כשנודע כי הנאצים מבצעים רצח עם שיטתי:

המנהיגים הציונים באמריקה החליטו ששימתם העיקרית חייבת להיות בניית תשתית תמיכה להקמתה המידית של מדינה יהודית בפלסטין. החלטתם לא שיקפה חוסר רגישות או אדישות כלפי גורלם המזעזע של יהודי אירופה. הציונים האמריקנים פשוט האמינו כי אין שום דבר ייחודי בתוכניותיו של היטלר לרצח עם. [...] בהאמינם כי הסיבה שעומדת בבסיסה של האנטישמיות כולה היא העובדה שהיהודים חסרי בית, ציוני אמריקה החליטו לשים קץ להיעדרה של מדינה יהודית [...].

למרכה הצער, ציוני אמריקה שגו בחישוביהם [...]. לאחר שהנאצים החלו בביצוע תוכניתם לרצח עם, החלטתם של ציוני אמריקה להפוך את הקמת המדינה היהודית למטרתם העיקרית סיכלה כל ניסיון לבנות שדולה חזקה שתאלץ את הממשל האמריקני להתגייס להצלת יהדות אירופה.⁴⁴

דייוויד ויימן, שאין להאשימו בעוינות כלפי ציוני אמריקה, סרטט מעין מאזן של פעולותיהם בתחום: "מסקנה בלתי נמנעת", הוא כותב, "היא שבזמן השואה ריכזה מנהיגות התנועה הציונית בארצות הברית את עיקר כוחה במאמץ למען המדינה היהודית לעתיד לבוא בארץ ישראל. שאלת ההצלה דורגה במפורש במקום שני במעלה".⁴⁵ עם זאת, הוא מוסיף, "האפשרויות היו מרובות פי כמה ממה שסברו".⁴⁶ שלל טיעונים הועלו כדי להצדיק את חוסר ההתלהבות המופגן כלפי האפשרות לתבוע מארצות הברית, מבריטניה ומשאר בעלות הברית לפתוח את שעריהן בפני הפליטים היהודים מאירופה; אך אפילו הטיעונים ההגיוניים ביותר הם בחזקת נסיבות מקלות במקרה הטוב. קשה להתעלם גם מהמניע הפוליטי להיעדר ההתלהבות, כפי

ראו "Israel Zangwill's Challenge", Faris. גישה זהה ביסודה, וכן אמונה עזה בצורך הדחוף למצוא מפלט ליהודים הנמלטים מציפורני הנאצים, אפיינו את יצחק שטיינברג, שר המשפטים לשעבר בממשלת לנין הראשונה לאחר מהפכת אוקטובר 1917, שהיה פעיל גם הוא בתנועה ה"טריטוריאליסטית". ראו Hooper, "Steinberg, Isaac Nachman," pp. 298-299.

⁴³ "The Biltmore Conference (May 6-11, 1942)," *Jewish Virtual Library* (online).

⁴⁴ Berman, *Nazism, the Jews, and American Zionism*, p. 183.

⁴⁵ ויימן, *הפקרת היהודים*, עמ' 208.

⁴⁶ שם, עמ' 211. ראו גם Silverman, "The American Jewish Community".

שעולה מדברים שמצטט שגב מפיו של בן-גוריון: "בעקבות הפוגרומים של ליל הברדלח", מדרווח שגב, "העיר בן-גוריון כי 'המצפון האנושי' עלול להביא מדינות שונות לפתוח את שעריהן בפני פליטים יהודים מגרמניה. הוא ראה בכך איום והזהיר: 'הציונות בסכנה!'"⁴⁷.

פרנסיס ניקוסיה מסכם את השלכות גישתם של הציונים כלפי הנאציזם: אם, כפי שטענו הציונים מאז ומעולם, תומכי ההתבוללות חיו באשליה, אזי אין כל ספק כי גם הציונים חיו באשליה משל עצמם. היא נבעה מתוך הלך החשיבה המופרך שלפיו אם האנטישמיות היא טבעית ומוכנת, כפי שהתעקשו הרצל ואחרים, יש מקום להתאימה לעקרונותיה ולמטרותיה של הציונות. הרצל ואחרים האמינו כי האנטישמים יקבלו את הציונות, אפילו אם הם מתעבים או שונאים יהודים, ושהם אכן יהיו מוכנים לעשות כל שיידרש כדי לתמוך במאמצייהם של הציונים, עד שהיהודים והלא-יהודים ישיגו את יעדם המשותף: סילוקם של היהודים מגרמניה. דבר אחד הם לא הבינו – וגם הציונים בגרמניה שלאחר מלחמת העולם הראשונה עתידים להבין זאת רק לאחר 1933 – והוא שגם אם מרבית האנטישמים, ואפילו הנאצים לאחר מלחמת העולם הראשונה, גילו עניין כלשהו בציונות, ההתעניינות הזאת נבעה ממניעים פרגמטיים בלבד, ולפיכך הייתה בעייתית. אמנם, נראה כי התנועה הציונית כולה, לרבות היישוב, כשלה בהבנתו של הנציזם-סוציאליזם והאופן המדויק שיש להגיב אליו, והשכילה לעשות זאת רק כשמלחמת העולם השנייה כבר הייתה בעיצומה.⁴⁸

ובכל זאת, אין עוררין על כך שהכישלון בהענקת מקלט לפליטים היהודים מאירופה רובץ לפתחן של ממשלות בעלות הברית שיכלו לעשות זאת. ברמן, כך נראה, שופט אותן לחומרה רבה מדי, אך הוא אינו טועה בכותבו ש"גם אם גרמניה הייתה האחראית העיקרית לשואה, הרי את ממשלותיהן הדמוקרטיות של ארצות הברית ובריטניה יש לראות לפחות כשותפות לרצח עם".⁴⁹ אין דבר מאיר עיניים יותר בנושא זה מן הוועידה הבין-לאומית שנערכה באוויאן שבצרפת בין 6 ל-15 ביולי 1938. משימתה של הוועידה, שהתכנסה ביוזמת פרנקלין ד' רוזוולט, הייתה לדון בגורלם של הפליטים היהודים מגרמניה ומאוסטריה, שמספרם גדל מאוד בעקבות האנשלוס והתעצמות מסע האנטישמיות של הנאצים. 32 מדינות שיגרו משלחות לוועידה:

במהלך הוועידה תירץ נציג אחר נציג מפני מה אין ארצו יכולה לקלוט עוד פליטים. נציג ארצות הברית, מיירון טיילר, ציין שתדומתה של ארצות הברית היא לאפשר ניצול מלא של המכסה השנתית מגרמניה ואוסטריה, שעד אז לא נוצלה. נציג בריטניה הכריז ששטחי הקיסרות אינם מתאימים למתיישבים אירופים, למעט חלקים במזרח אפריקה, שאמנם

⁴⁷. מצוטט אצל שגב, המיליון השביעי, עמ' 22.

⁴⁸. Nicosia, *Zionism and Anti-Semitism*, p. 289.

⁴⁹. Berman, *Nazism, the Jews, and American Zionism*, p.181.

באים בחשבון לקליטת מהגרים, אך רק במספר מוגבל. בריטניה עצמה מאוכלסת כולה ונתונה בבעיית אבטלה, ואינה פתוחה להגירה. הנציג הוציא לגמרי את ארץ ישראל מכלל המקומות שאפשר לדון בהם בוועידת אויאן. נציג צרפת ציין כי מדינתו כבר הגיעה ל"נקודת רוויה קיצונית באשר לקליטת פליטים". נציגיהן של יתר מדינות אירופה אמרו דברים ברוח דומה, בשינויים קלים. אוסטרליה לא יכלה לעודד הגירת פליטים "היות שעדיין אין לנו בעיית גזענות ממש, ואיננו מעוניינים לייבא בעיה כזאת". נציגיהן של ניו זילנד, קנדה ומדינות אמריקה הלטינית נאחזו בשפל הכלכלי כסיבה לכך שאינן יכולות לקבל אליהן פליטים. רק הרפובליקה הדומיניקנית הקטנטנה התנדבה להציע שטחים גדולים, אך בלתי מוגדרים, להתיישבות חקלאית של פליטים.⁵⁰

שרשרת הנסיבות ההיסטוריות הזאת הביאה לכך שהטרגדיה היהודית, שהגיעה לשיאה בשואה, הובילה גם לטרגדיה הפלסטינית, הנכבה. במאמר מכונן עמד אדוארד סעיד על "הקו שיש למתוח בין מה שקרה ליהודים במלחמת העולם השנייה לבין הקטסטרופה של העם הפלסטיני",⁵¹ ואף הרחיק לכת והוסיף כי "הטרגדיה היהודית הובילה ישירות לקטסטרופה הפלסטינית מתוך מה שאפשר לכנות 'הכרח' (ולא מתוך כוונה צרופה)".⁵² השואה, כמובן, הייתה אכזרית ורצחנית לאין שיעור מן הנכבה. ועם זאת, אין בהבחנה הזאת כדי לגמד את הטרגדיה של הפלסטינים, במיוחד לאור העובדה שהם, כעם, לא נשאו כל אשמה בחורבנה של יהדות אירופה. בניסיון להראות את ההפך, ולטעון כי "הטרגדיה היהודית לא יצרה את הקטסטרופה הפלסטינית", ההיסטוריון ממוצא ירדני ג'וזף מסעד מותח ביקורת על טענתו של סעיד. המפעל הציוני, לדבריו, קדם לנציונל-סוציאליזם ולשואה; יתרה מזו, "רק שלישי מניצולי השואה עשו את דרכם לפלסטין, בעיקר משום שלא יכלו להגיע לארצות הברית".⁵³ אלא שהטענה שלו מכונן אל המטרה הלא נכונה. כשסעיד מדבר על "הטרגדיה היהודית" ברור שהוא מדבר על השואה במובן הרחב יותר, על הטרגדיה שחוללו עלייתם של הנאצים לשלטון וכל מה שקרה בעקבותיה, ולא במובן הצר של הפתרון הסופי כפי שיושם בין 1942 ל-1945. יתרה מזו, הקשר הישיר בין הדרמה הפלסטינית לבין הטרגדיה היהודית מתגלם בעובדה שהציונות הייתה בראש ובראשונה תגובה לאנטישמיות. ברור כי אם מתייחסים לשואה במובן הצר של הפתרון הסופי, מ-1942 ואילך, קשה יותר לטעון שמדינת ישראל חבה את קיומה לשואה. ולמען האמת, מי שנלחמו בתזה הזאת היו בעיקר כותבים

50. יד ושם, "ועידת אויאן" (מקוון) |הערת המתרגם: הקטע שלעיל הוא שילוב בין הגרסה העברית לגרסה האנגלית].

51. Said, "Bases for Coexistence," p. 207. במקור פורסם המאמר בתרגום לערבית ביומון אל-ח'אט, ב-5 בנובמבר 1997; הגרסה האנגלית המקורית הופיעה כעבור יום ב-*Al-Ahram Weekly*.

52. שם, עמ' 207-208.

53. Massad, "Palestinians and Jewish History," p. 62.

פרו-ציונים.⁵⁴ יהודה באואר, שכמו מסער ממסגר את הרעיון על פי מונחים צרים ("ישראל נוצרה בידי השואה"), מקדם את התזה ההפוכה:

ההיפך הוא הנכון: אילו היה הרייך הגרמני מחזיק מעמד עוד שנה אחת, ספק אם היו בנמצא ניצולים. יותר שואה פירושה פחות סיכוי למדינה יהודית. השואה הקשתה מאוד על היווצרותה של מדינת יהודים ברציחתם של מיליוני יהודים, שקצתם יכלו להיות אזרחיה. לאמיתו של דבר, בגלל השואה, כמעט נכשל הניסיון להקים מדינה יהודית. כמעט לא נשארו יהודים די הצורך להיאבק על מדינה. מי ששרדו בשואה מילאו תפקיד מרכזי במאמץ הזה, ואילו נותרו יותר, היה המאמץ קל יותר והתוצאה בטוחה יותר. תשובתי, לפיכך היא חד-משמעית: מי שסבור שישראל נוצרה בעקבות השואה שוגה. ההיפך הוא הנכון.⁵⁵

טענתו של באואר מפתיעה עוד יותר לאור הצהרתו כמה שורות קודם לכן: "אילו הייתה ארצות הברית פותחת את שעריה להגירת יהודים [...] ייתכן מאוד, לדעתי, ששיעור גדול יותר של הניצולים היו מהגרים לארצות הברית".⁵⁶

התפיסה שלפיה מיליוני היהודים שנרצחו היו עשויים להיות אזרחיה של מדינת ישראל, ושרבים מהם היו נלחמים על הקמתה, עולה בקנה אחד עם הלך החשיבה שהביא את מרדכי שנהבי – האיש שנהוג לייחס לו את רעיון הקמתו של יד ושם – להציע ב־1950 להעניק אזרחות ישראלית לכל קורבנות השואה לאחר מותם. תום שגב דן בפולמוס שניצת בעקבות הצעה זו, ומגדיר את הרעיון "מופרך לחלוטין": "אין לדעת מי מקורבנות השואה ראו עצמם כ'אזרחים בדרך' של מדינת ישראל: רבים מהם נספו מפני שהעדיפו שלא לעקור לארץ-ישראל כל עוד ניתן הדבר; רוב יהודי העולם, בהם ניצולי השואה, לא עלו לישראל גם אחרי הקמת המדינה".⁵⁷ ואף על פי כן, העובדות הן כי ניצולי השואה, בהגדרתם הצרה, היו כשליש מהכוחות הציוניים שלחמו במלחמת 1948.⁵⁸ ולמרות זאת, המוטיב המשותף לכותבים שהוזכרו כאן, מעל ומעבר לחילוקי הדעות המהותיים ביניהם, הוא הדחייה הלגיטימית של הרעיון שלפיו הקמת ישראל הייתה תשובה לרצח העם היהודי. באואר מפריך את הרעיון הזה בלהט: "אינני סבור שעלי לדון בטיעון הזה, שהרי קו המחשבה הזה מעורר שאט נפש. סבורני שמרבית היהודים היו מעדיפים להציל את חייהם של היהודים שנספו בשואה מלהקים את המדינה".⁵⁹ התזה של סעיד דומה. גם אם הוא מכיר ב"הכרח" שהניע את התהליך ההיסטורי

54. ראו "The Holocaust and the Birth of Israel", Arnow's. ראו גם דבריה של אניטה שפירא: שפירא, חרב היונה, עמ' 461-462.

55. באואר, הרהורים על השואה, עמ' 265.

56. שם.

57. שגב, המיליון השביעי, עמ' 421.

58. Torok-Yablonka, "The Recruitment of Holocaust Survivors".

59. באואר, הרהורים על השואה, עמ' 265.

אשר הגיע לשיאו בהקמת מדינת ישראל, אין בכך בשום אופן כדי להצדיק או להכשיר את הקמתה או את הדרכים שבהן הושגה: "אינני מקבל את התפיסה שבגזילת אדמותינו גאלה הציונות את ההיסטוריה של היהודים, ולעולם לא אסכים להשתכנע בצורך לנשל את העם הפלסטיני כולו".⁶⁰ ה"הכרח" ההיסטורי איננו מספק הצדקה פוליטית או מוסרית להסכמה כזאת, וגם אין נובע ממנו החיוב לתמוך בציונות. כפי שהסביר אייזק דויטשר ב-1954, "כשספינה בוערת או טובעת אנשים קופצים ממנה לכל מקום אפשרי – לסירת הצלה, לרפסודה, לסירת גומי. עבורם, הקפיצה היא 'הכרח היסטורי'; ובמובן מסוים הרפסודה היא הבסיס לכל קיומם. אך האם נובע מכך שיש להפוך את הקפיצה לתוכנית בפני עצמה, או שאדם צריך להתייחס למדינת-הרפסודה כבסיס לאוריינטציה פוליטית?".⁶¹

גל הפליטים הגואה שהגיע לפלסטין לא היה תרומתו היחידה של הנאציזם להקמתה של מדינת ישראל. ב-1947 היו גם המוני ניצולים יהודים ממחנות ההשמדה ומשאר חלקיו של מפעל רצח העם של היטלר, אשר הידרדרו למצב של עוני קיצוני ומצוקה קשה. התמיכה בהקמתה של מדינת ישראל הייתה דרכן של צפון אמריקה, אירופה וברית המועצות לפתור בזול את הבעיה המביכה שהציבו בפניהן כל אותם מוכי גורל רבים שאף אחת מהן לא רצתה להכניס לתחומה.

לעומת השלטונות הסובייטיים, שעודדו הגירה יהודית בלתי לגלית לפלסטין ממדינות מרכז אירופה ומזרחה שהיו בשליטתם,⁶² וושינגטון ביקשה מלונדון לאפשר ליהודים להגר באופן חוקי אל הארץ שעדיין הייתה בשלטון המנדט הבריטי: "ב-6 ביוני 1946 דחק הנשיא טרומן בממשלת בריטניה להקל על סבלם של היהודים הכלואים במחנות עקורים באירופה, באמצעות הכנסתם המידית של מאה אלף מהגרים יהודים [לפלסטין]. שר החוץ של בריטניה, ארנסט בוויין, השיב בארסיות כי ארצות הברית רוצה בהגירתם של עקורים יהודים לפלסטין 'כי בניו יורק אין רוצים יותר מדי מהם'".⁶³ הרבה לפני בוויין השיב גם מוסוליני באותה הרוח לקודמו של טרומן, שביקש ממנו להעניק ליהודים מקלט במושבות האיטלקיות: "הנשיא רוזוולט ביקש מבניטו מוסוליני להתיר ליהודים להתיישב באתיופיה, שעוד הייתה אז תחת שלטון האיטלקים, והדוצ'ה השיב כצפוי בשאלה,

⁶⁰ Said, "Bases for Coexistence," p. 209.

⁶¹ Deutscher, "Israel's Spiritual Climate," p. 112. במקור פורסם המאמר ב-*Reporter* באפריל-מאי 1954.

⁶² Khalidi, *From Haven to Conquest*, p. lxxii.

⁶³ Bard, "British Restrictions on Jewish Immigration". בוויין נשא דברים אלו בפני הוועידה השנתית של מפלגת הלייבור. על פי דיווחי העיתונות הוא הצהיר: "הדרישה הבהולה בארצות הברית להכניס מאה אלף יהודים בכוח אל תוך פלסטין – ואינני רוצה שהאמריקנים יבינו אותי שלא כהלכה – נובעת מכך שהם אינם רוצים יותר מדי מהם בניו יורק" (*New York Post*, June 12, 1946).

מדוע לא יושיבו את הפליטים בארצות הברית?⁶⁴ גם בתום המלחמה, ולאחר שזוועת המחנות נחשפה במלואה, לא דעכה השאיפה להיפטר מהיהודים באמצעות שיגורם למקומות אחרים. הקמתה של מדינת ישראל תרמה ישירות למטרה זו: בשנה שלאחר ייסודה השתקעו בה מאתיים אלף ניצולי שואה.⁶⁵ על פי נתונים רשמיים, יותר מ-76,500 מהגרים הגיעו אליה מאירופה מ-15 במאי 1948 ועד תום אותה השנה, ולאחר מכן, ב-1949, הגיעו עוד 122 אלף.⁶⁶ אם לא די בכך שכמה מדינות, בשפלותן, ביקשו לפתור את בעייתם של ניצולי השואה על חשבון הפלסטינים – כפי שכיום מדינות מסוימות מנסות להיפטר מן הפסולת הרדיאקטיבית שלהן על ידי העברתה למדינות עניות – גם התנועה הציונית ניסתה, מטבע הדברים, לנצל את גלי ההלם בעקבות שחרור המחנות ב-1945. שלמה בן עמי, שר החוץ לשעבר של ישראל, הסביר את האסטרטגיה הזאת: הדיפלומטיה הישראלית כבר לא ראתה לנגד עיניה את בריטניה אלא את ארצות הברית ואת דעת הקהל הבין-לאומית. כבר כמעט אבדה התקווה להימנע מעימות גלוי עם הכוח המנדטורי שסיבך את עצמו בהתחייבויות ובהבטחות סותרות לערבים וליהודים. וכפי שקורה לעתים תכופות בתולדות הציונות, הקטסטרופה היהודית העצימה את המטרה. האמת המלאה על שואת יהדות אירופה והשפעתן האדירה של זוועותיה, כפי שנחשפו בכל העולם לאחר המלחמה, היו המצע שבעזרתו יכלה הדיפלומטיה הציונית לגייס ממשלות ואת דעת הקהל הבין-לאומית כדי להשיג את יעדה הפוליטי העיקרי, מדינה יהודית בפלשתינה. גם הפעם שימשה הקטסטרופה היהודית כוח מניע לרעיון הציוני ולהגשמת שאיפותיו.⁶⁷

נוסף על כל אלה, המפעל הנציונל-סוציאליסטי חישל את היישוב לקראת מלחמה, הן במובן הפיזי – הואיל והיהודים הפלסטינים השתתפו במאמץ הלחימה הבריטי; הן במובן הפסיכולוגי – משום שהוא יצק בלוחמים הציונים נחישות גדולה, שנולדה מתוך התחושה (האשליה, לדעת המבקרים והספקנים) שמלחמתם נועדה לתת את התשובה הניצחת לשואה. מהרגע שהוכרזה מדינת ישראל, היא שאבה את מלוא הלגיטימציה להקמתה מן השואה ומהמאבק בנאצים. מוכר וידוע נוסח מגילת העצמאות, כפי שהוקראה על ידי בן-גוריון ב-14 במאי 1948: השואה שנתחוללה על עם ישראל בזמן האחרון, בה הוכרעו לטבח מיליונים יהודים באירופה, הוכיחה מחדש בעליל את ההכרח בפתרון בעית העם היהודי מחוסר המולדת והעצמאות על-ידי חידוש המדינה היהודית בארץ-ישראל, אשר תפתח לרווחה את שערי המולדת לכל יהודי ותעניק לעם היהודי מעמד של אומה שוות-זכויות בתוך משפחת העמים.

64. שגב, **ימי הכלניות**, עמ' 356 הע'.

65. שגב, **המיליון השביעי**, עמ' 146.

66. **שנתון סטטיסטי לישראל 1985** (לעיל הערה 22), לוח 4.2.

67. Ben-Ami, *Scars of War*, p. 28.

שארית הפליטה שניצלה מהטבח הנאצי האיום באירופה ויהודי ארצות אחרות לא חדלו להעפיל לארץ-ישראל, על אף כל קושי, מניעה וסכנה, ולא פסקו לתבוע את זכותם לחיי כבוד, חירות ועמל-ישרים במולדת עמם.

במלחמת העולם השנייה תרם הישוב העברי בארץ את מלוא-חלקו למאבק האומות השוחרות חירות ושלום נגד כוחות הרשע הנאצי, וכדם חייליו ובמאמצו המלחמתי קנה לו את הזכות להמנות עם העמים מייסדי ברית האומות המאוחדות.⁶⁸

המלחמה שפרצה בעקבות זאת בין המדינה החדשה לבין הפלסטינים ומדינות ערב השכנות הסתיימה בתבוסת המחנה הערבי ובהיווצרותה של בעיית הפליטים הפלסטינים.⁶⁹ שני הנרטיבים לאירועים אלה, הישראלי והפלסטיני-ערבי, התבססו מראשיתם, באופן בלתי נמנע, על שני רצפי אירועים שונים מאוד זה מזה: הנרטיב הישראלי דיבר על השמדה – השואה – ועל תקומה על ידי הקמת המדינה; הנרטיב הפלסטיני והערבי נסב על העושק שביצעה המדינה ועל הגירוש שהתלווה לו – הנכבה.⁷⁰

נכבה

רק מעטים יודעים, ומעטים עוד יותר אומרים בקול רם, שהמילה הערבית "נכבה", שמסתובבת בשפות המערב כבר כמה שנים, היא אחד התרגומים האפשריים למילה "שואה" בערבית. השנייה היא "כארי'ה", מילה שמשמשת כיום כתרגום הערבי של "שואה", להבדיל מ-Holocaust, המתורגמת ל"מַחֲרָקָה". "נכבה" פירושה "אסון קשה מנשוא". מונח זה משמש במדינות ערב מאז 1948 לתיאור הקמת מדינת ישראל ותוצאותיה: המלחמה הערבית-ישראלית הראשונה, מפלת צבאות ערב, יציאתם ההמונית של הפלסטינים מן השטחים שעברו לשליטת המדינה החדשה, וסירובה של אותה מדינה לאפשר את שובם של הפלסטינים לבתיהם ולאדמותיהם בתום מעשי האיבה.⁷¹

אחד הדברים שממחישים בעוצמה הרבה ביותר את אופיו הטרגי של הסכסוך במזרח התיכון הוא העובדה שמדינה אשר הוקמה כמקלטם של יהודים נרדפים, אשר הורדו לדרגת פליטים או "עקורים", יצרה בעצמה את בעיית הפליטים הפלסטינים. חוק השבות, שלפיו כל מי שמוגדר יהודי זכאי להתיישב בישראל

68. הכנסת, "מגילת העצמאות" (מקוון).

69. למצבו הנוכחי של הדיון בסוגיה זו ראו Morris, *The Birth of the Palestinian* ו-Refugee Problem Revisited. הספר ראה אור לראשונה בעברית ב-1988 (מוריס, *לירתה של בעיית הפליטים*); Ilan Pappé, *The Ethnic Cleansing of Palestine*.

70. Sanbar, *Palestine 1948*; Masalha, *Expulsion of the Palestinians*.

71. על זיכרון הנכבה ראו Sa'di and Abu-Lughod, *Nakba*.

ולקבל אזרחות ישראלית, הפך לאחד מעמודי התווך בתהליך הלגיטימציה של המדינה החדשה, ובו בזמן מנע מן הפליטים הפלסטינים את זכות השיבה, שאותה אינם חדלים לדרוש עד היום.

נקודות הסימטריה בין המונחים השונים – שואה/נכבה, עקורים/פליטים, חוק השבות/זכות השיבה, אונר"א/UNRWA⁷² (והרשימה עוד ארוכה) – אמורות לעורר בנו מחשבה, אפילו אם אין סימטריה גמורה בין שני המצבים. הן מיטיבות להמחיש את מורכבות הסוגיה ומספקות הסבר חלקי לשאלה מדוע היא מסעירה כל כך עד שהיו שהאשימו את הפלסטינים כי הם מחקים את ישראל. לשמע האשמה זו אי-אפשר שלא להיזכר בהערתו של המשורר הפלסטיני מחמוד דרוויש בריאיון למשוררת הלית ישורון ב-1996. דרוויש אמר כי הישראלים "מקנאים בכל אדם שהעולם מכיר בו כקורבן. כי זה מונופול ישראלי".⁷³

וכך קמו שני אנשי אקדמיה ישראלים, רות לין ואילן גור־זאב מאוניברסיטת חיפה, והאשימו את הערבים בגנבה ספרותית, לא פחות, של המונח "שואה", בלי שטרחו אפילו לברר איזו מילה ערבית משמשת לתיאור הטרגדיה הפלסטינית. נראה כי הם לא שמעו כלל על המונח "נכבה": "בעקבות השימוש הישראלי במילה העברית 'שואה' (Holocaust) לציון השמדתם של היהודים בידי הנאצים, הערבים משתמשים במילה הערבית 'פאריתה' (Holocaust) [כך במקור] כדי להמחיש את גודל אסונם בעקבות הקמת המדינה היהודית".⁷⁴ הם אף מרחיקים לכת וטוענים כי הערבים שאלו את רעיון "זכות השיבה" מנרטיבים של השואה.⁷⁵

גם מאיר ליטבק ואסתר ובמן, שני אנשי אקדמיה הפועלים במרכז משה דיין לחקר המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל אביב, טענו לא מכבר כי "לטרמינולוגיה ולשיח [הישראליים] על השואה הייתה השפעה עמוקה על השיח הפלסטיני בעניין הנכבה עוד כשהיה בחיתוליו".⁷⁶ לאישוש טענתם הם מצטטים מקור שקשה לראות בו בר סמכא: מתרגם לערבית של ספר מאת מכחיש שואה צרפתי. "היבטים נוספים של טרמינולוגיית השואה", הם ממשיכים וכותבים, "הוטלו אל תוך השיח הפלסטיני על הנכבה. המונחים 'שואה וגאולה' ו'שואה ותחייה' הופכים ל'נכבה

72. מינהל הסעד והשיקום של האו"ם (UNRRA), שהוקם ב-1943, טיפל ב"עקורים" באירופה עד 1947; סוכנות הסעד והתעסוקה של האו"ם (UNRWA), שהוקמה ב-1949, מטפלת עד היום בפליטים הפלסטינים.

73. דרוויש, "הגלות כל כך חזקה בתוכי", עמ' 192.

74. Linn and Gur-Zeev, "Holocaust as Metaphor," p. 196. עם זאת, יש להזכיר כי מחמוד פהמי דרוויש הוציא לאור ספר בעיראק, שכתרתו כארית'ת פלסטין [שואת פלסטין] (בגדאד: מטבעת אִיראַבטה, 1949), עוד קודם שהמונח "נכבה" נקבע כשמה המקובל של הטרגדיה הפלסטינית.

75. Linn and Gur-Zeev, "Holocaust as Metaphor," p. 198.

76. Litvak and Webman, "Perceptions of the Holocaust," p. 130.

ומוקאוומה' ('נכבה והתנגדות'), ול'אסראר ונדאל' ('התמדה ומאבק')⁷⁷. למעשה אין כל חפיפה, ולו קלה שבקלים, בין הנוסחאות הללו; יתרה מזו, צמדי המילים הערביות שהוזכרו אף אינם בגדר נוסחאות בשימוש כללי ב"שיח הפלסטיני". בספר שפרסמו לאחרונה, ובמין וליטבק מרחיבים את הטענות, אם כי כעת הם מודים שהמונח "נכבה" – מילה נפוצה מאוד בערבית – קדם לנכבה עצמה והופיע באזהרות מפני הפורענות המתרגשת על פלסטין. לפיכך הם משנים את הנקודה ההיסטורית שבה התרחשה הגנבה הספרותית שבה מואשמים הפלסטינים: "הטרמינולוגיה של השואה והשיח עליה אכן השפיעו מאוד על השיח הערבי על הנכבה מאז אמצע שנות הארבעים, כאשר עליית היהודים לארץ ישראל הפכה לפתרון לבעיית היהודים העקורים באירופה"⁷⁸.

למעשה, "הטרמינולוגיה והשיח" של הנכבה בקרב הערבים התפתחו מ-1948 ואילך באופן בלתי תלוי לחלוטין ב"טרמינולוגיה והשיח של השואה", אשר עדיין לא זכו אז לתפוצה רחבה, כפי שמעידים המחקרים על התגובות לשואה במערב ובישראל. המילה "נכבה" החלה לקנות לה אחיזה בעולם הערבי מ-1948 ואילך כאמצעי להדגשת חומרתה של תבוסה ("הזימה") שיש שביקשו להקטינה ולהציגה כ"נפסיה" (כישלון זמני) בלבד – מהלך שגם הנאצריסטים עתידים לנקוט ב-1967 ללא הצלחה יתרה.

איש האקדמיה הסורי קוסטנטין זרייק, ליברל ערבי לאומי, הוא האיש שלזכותו נהוג לזקוף את הכנסת המונח "נכבה" לשימוש נרחב לשם תיאור "הקטסטרופה". הוא עשה זאת בחיבור שהותיר חותם עמוק בדעת הקהל – משמעות הנכבה, שראה אור ב-1948 ופורסם במהדורה שנייה בשנה שלאחר מכן. בהקדמה מכריז המחבר כי "תבוסת ('הזימה') הערבים בפלסטין איננה בגדר מפלה פשוטה ('נכסה') או עוולה חולפת סתם. זוהי קטסטרופה ('נכבה') במלוא מובן המילה. זו אחת ההתנסויות הקשות ביותר שהערבים התייסרו בהן במהלך ההיסטוריה הארוכה שלהם, הזרועה במבחנים ובטרגדיות"⁷⁹.

מורכבותה יוצאת הדופן של הבעיה המונחת לפנינו, וגם הלהט שהיא מעוררת, הם יותר מתוצאה פשוטה של שתי חוויות רדיפה. הרי ההיסטוריה אינה חסרה דוגמאות להגירה או להגליה של אנשים נרדפים, אשר הפכו בעצמם לרודפים. עם הדוגמאות שעולות על הדעת נמנים פתות דתיות ובני אדם מדוכאים שהוגלו מסיבות אתניות או פוליטיות. הסוגיה הישראלית-פלסטינית מתייחדת יותר מכול בכך שמכל האוכלוסיות שהיו מעורבות באופן פעיל במפעל התיישבות קולוניאלי, אף אחת

77. שם.

78. ובמין וליטבק, מאמפתיה להכחשה, עמ' 292.

79. זרייק, "משמעות הנכבה", עמ' 97. הספר תורגם לאנגלית בידי Khayat's College Book Cooperative בבירות ב-1956, תחת הכותרת *The Meaning of the Disaster*. על זרייק ראו אל-עזמה, קוסטנטין זרייק.

מעולם לא נמלטה מרדיפה מתמשכת ואכזרית כמו האנטישמיות האירופית, ואף אחת לא הייתה מורכבת מניצולים של פשע מזעזע כל כך נגד האנושות. הנסיבות האלה הן שהביאו את מחמוד דרוויש להכריז, בשיחתו עם הלית ישרון: "את יודעת מדוע אנחנו, הפלסטינים, מפורסמים? כי אתם הייתם האויב שלנו. ההתעניינות בבעיה הפלסטינית באה דרך ההתעניינות בבעיה היהודית. כן. זו התעניינות בכם, לא בי! [...] ההתעניינות הבינלאומית בשאלה הפלסטינית באה כרפלקסיה להתעניינות בשאלה היהודית".⁸⁰ זו הייתה כמובן הגזמה שנפלטה בלהט הרגע: הטרגדיה הפלסטינית הייתה מהדהדת ללא ספק גם אם בני המערב שהתיישבו בפלסטין היו, נניח, חברי כת פרוטסטנטית ולא יהודים. אם כן, כיצד אפשר להסביר את החשיבות המיוחסת לטרגדיה הפלסטינית במנותק מיהודיותה של ישראל?

אי־אפשר לומר בהגינות כי "עקירתם" של הפלסטינים – אם נשאל את הביטוי ששימש את פייר בורדייה ועבד אל־מאלכ סיאד לתיאור האוכלוסיות הכפריות שעברו "כינוס מחדש" (regroupement) בידי צבא צרפת במחנות באלג'יריה הקולוניאלית⁸¹ – הייתה פעולה נרחבת או אכזרית במיוחד. נשווה זאת למקרה האלג'ירי, שבו כשני מיליון "מכונסים מחדש" עברו לשליטתו הישירה של הצבא הצרפתי הקולוניאלי: הצבא הישראלי מחוויר לעומת רמות האכזריות של הצבא הצרפתי. אף אחד ממעשי הטבח שבוצעו בידי כוחותיה של ישראל באוכלוסייה הפלסטינית אינו משתווה בהיקפו למעשה טבח אחד שביצע הצבא הצרפתי במאי 1945 בערים סֵטִיף וגֶלְמָה, אם נזכיר רק את המקרה הזה: כמה אלפי אלג'ירים – רבבות על פי הערכותיהם של האלג'ירים – נטבחו שם בפרק זמן של כמה שבועות. ומה שנאלצה אוכלוסיית השחורים של אזור התת־סהרה לסבול במהלך תקופת ה"תרבות" הארוכה בתולדות האימפריות הקולוניאליות – מעבדות ועד מקרי רצח עם של ממש (שאת רובם איש אינו מזכיר עד היום) – היה מחריד יותר אפילו מן הזוועה האלג'ירית.

בהשוואה למעשי נבלה קולוניאליים אחרים, גורלם של הפלסטינים רחוק מלהיות הקשה ביותר. היחידים שרשאים לחשוב אחרת הם אלה שהגורל הזה הכה אותם עצמם וחסר להם הבסיס הדרוש להשוואה. עם זאת, לפלסטינים אין לגיטימציה להתייבב בדעה צלולה ולהחיל על המקרה שלהם את אותם תיאורים ההולמים את רצח העם היהודי. "מי היה רוצה, מבחינה מוסרית, להשוות בין השמדה המונית לבין נישול המוני?", כך מכריז אדוארד סעיד במאמר שצוטט לעיל. "יהיה טיפשי אפילו לנסות".⁸² על פי אותו עיקרון, גם בני מורים צודק בציינו שדיר יאסין – הכפר הפלסטיני שבו נטבחו 120 איש בידי אנשי האצ"ל ב־1948 – "לא היה

80. דרוויש, "הגלות כל כך חזקה בתוכי", עמ' 191 (ההדגשה במקור).

81. Bourdieu and Sayad, *Le déracinement*.

82. Said, "Bases for Coexistence," p. 208.

סרברניצה" (העיר בבוסניה שבה נטבחו 8,000 בני אדם בידי כוחות הרפובליקה הסרבית בבוסניה בשנת 1995).⁸³

כיצד אפוא נוכל להסביר את המקום העצום שתופס דיכוי הפלסטינים בידי הישראלים בקרב הסוגיות השנויות ביותר במחלוקת בימינו? יש לכך כמה סיבות. האחת היא שישראל היא מדינת המתיישבים הקולוניאליסטית האירופית היחידה שבה טרם הושבו על כנן זכויותיהן הפוליטיות של אוכלוסיית הילידים (למעט מקומות כמו צפון אמריקה ואוסטרליה, שבהם הקולוניזציה מחקה כמעט לחלוטין את אוכלוסיות הילידים). עם היעלמותה של שיטת האפרטהייד בדרום אפריקה בשנת 1994, הסוגיה הפלסטינית הפכה לסוגיית המפתח הבוערת האחרונה של הקולוניאליזם האירופי. ישראל היא כיום המדינה היחידה בעולם שמשלבת בין שלוש צורות של דיכוי קולוניאלי: בני המיעוט הילידי שנשארו אחרי 1948 ("הערבים הישראלים") הם בעלי מעמד של אזרחים סוג ב'; מאז 1967, תושבי הגדה המערבית ועזה נמצאים במעמד של אוכלוסייה הנתונה לכיבוש זר או לשליטתם הישירה של כובשיה לשעבר; ורובם המכריע של הפלסטינים נמצאים במעמד של אנשים שנעקרו מאדמתם ושנאסר עליהם לחזור אליה. רוב חברי הקבוצה האחרונה חיים במחנות פליטים בשולי המדינה הקולוניאלית או בשטחים שבשליטתה; אחרים הצטרפו לפזורה הפלסטינית הרחבה; וישנם עקורים החיים בגבולות 1949 כ"עקורים בארצם".

המשך קיומן של צורות דיכוי קולוניאליסטיות אלו הופך את ישראל, במובן מסוים, לאנכרוניזם. בהיותה מדינה קולוניאלית שנולדה בדיוק ברגע שבו תהליך הדה-קולוניזציה החל לצבור תאוצה, ישראל מוכיחה את הכלל ובה בעת יוצאת מן הכלל. זו הסיבה לדו-משמעות העמוקה הטמונה ב"מלחמת העצמאות", אשר התפתחה לכדי מלחמה של כיבוש קולוניאלי – באמצעות הכרזת עצמאות שנתפסה כהכרזת סיפוח בעיני רוב תושבי הארץ (פלסטין המנדטורית) שעל אדמתה הוקראה ההכרזה בכובד ראש ב-14 במאי 1948.

אפילו בשטחים שהוקצו בנובמבר 1947 ל"מדינה היהודית" בידי העצרת הכללית של האו"ם (שבה כמעט לא היה ייצוג למה שעתיד להיות "העולם השלישי")⁸⁴ – טריטוריה שהורחבה מאוד בכוח הזרוע במהלך המלחמה הערבית-ישראלית הראשונה – כמעט מחצית מהאוכלוסייה ראתה בהכרזת העצמאות של ישראל שעורריה מקוממת. באותה התקופה תהום הייתה פעורה בין אלה שראו בהקמת ישראל פעולה חשובה מאין כמוה של שחרור – גאולתה של יהדות אירופה לאחר מאות שנים של דיכוי – ובין אלה שתפסו אותה כהקמתה של ישות קולוניאלית על חשבון האוכלוסייה הילידית, כפי שכתב העיתונאי האמריקני י"פ סטון בשנת

⁸³ Morris, "The Historiography of Deir Yassin," p. 101.

⁸⁴ על הנסיבות שבהן התקבלה החלטת העצרת הכללית של האו"ם על חלוקת פלסטין ראו Khalidi, "Revisiting the UNGA Partition Resolution".

1967: "העובדה שהקהילה היהודית בפלסטין לחמה לאחר מכן בבריטים איננה מוכיחה כי היא איננה נטע קולוניאלי זר, בדיוק כמו המתיישבים הבריטים שנלחמו נגד מדינת האם שלהם, ממלחמת העצמאות של ארצות הברית ועד רודזיה".⁸⁵ עם זאת, תפיסתה של ישראל כתוצר של מלחמת עצמאות אנטי-קולוניאלית רווחה במערב במשך שנים רבות. היא השתנתה שינוי מכריע לאחר מלחמת יוני 1967, כשהמיתוס של ישראל כדויד העומד מול גוליית - מדינות ערב שסביבה - התחלף בדימוי שראה בישראלים "עם אליטיסטי, בוטח ויהיר", כדברי הגנרל שארל דה גול. התבטאות זו ספגה ביקורת נרחבת משום שלא הייתה חפה מנימה אנטישמית: נשיא צרפת דיבר על היהודים כפי שהיו, לדעתו, "מאז ומעולם".⁸⁶ ההכרה בכך שישראל היא כוח קולוניאלי איננה תופעה חדשה במערב - בשמאל יותר מבימין - וכמובן, בישראל עצמה. דרך ארוכה עברה מן התקופה שבה כתב העת של ז'אן פול סארטר, *Les Temps modernes*, פרסם גיליון עבה על הסכסוך הישראלי-ערבי בעקבות מלחמת 1967⁸⁷ - גיליון שכלל מאמר מרשים מאת מקסים רודינסון, שכותרתו, אשר אפיינה את ישראל כמדינה "קולוניאלית-מתנחלת", הסתיימה בסימן שאלה⁸⁸ - ועד הודאתו הבלתי מבוששת של בני מוריס, המפורסם ביותר בכל "ההיסטוריונים הישראלים החדשים", כי "הציונות הייתה קולוניזטורית ושוחרת התפשטות בחזון ובהגשמה".⁸⁹ אורי רם סיכם את השיח ה"פוסט-ציוני" הישראלי בסוגיה זו:

- ⁸⁵ Stone, "For a New Approach to the Israeli-Arab Conflict".
- ⁸⁶ דברים שנאמרו במסיבת עיתונאים ב-27 בנובמבר 1967. קטעים נרחבים מדבריו של דה גול, לצד פרשנות ביקורתית עליהם, אפשר למצוא אצל Aron, *De Gaulle, Israel and the Jews*. הטקסט המקורי בצרפתית זמין בחלקו הגדול באינטרנט: Swan's Commentary, "Conference de Presse du General de Gaulle," Nov. 22, 1967 (online).
- ⁸⁷ Sartre, *Le conflit israélo-arabe*.
- ⁸⁸ Rodinson, "Israël, fait colonial?", וראו באנגלית: Rodinson, *Israel: A Colonial-Settler State?* ב-1975 ביקש ברנרד אבישי לקרוא תיגר על תקפותו של המונח על ידי הבחנה דקה בין קולוניזציה לבין קולוניאליזם והצבעה על האוריינטציה הסוציאליסטית של התנועה הציונית. ראו Avishai, "Zionist Colonialism". לדיון מקורי נוסף בתיוג הקולוניאלי ראו ניסיונו של דרק פנסלר להבחין בין ישראל שלפני 1967 לבין ישראל שאחריה. בעיניו, רק השנייה היא מדינה קולוניאלית. ראו Penslar, "Zionism, Colonialism, Postcolonialism". באותה אסופה שבה מופיע מאמרו של פנסלר מופיעה גם ביקורת על "האסכולה הקולוניאלית". ראו Bareli, "Forgetting Europe".
- ⁸⁹ מוריס, *קורבנות*, עמ' 629. עם זאת, שימו לב שנראה כי מוריס העדיף כאן את ההבחנה של אבישי, משום שהשתמש במונח "קולוניזטורי" במקום "קולוניאלי" או "קולוניאליסטי". על אופיו הקולוניאלי של המפעל הציוני ראו Piterberg, *The Returns of Zionism*, במיוחד פרק 2. ראו גם Ram, "The Colonization of Israel: A Perspective in Israeli Sociology"; Shafir, "Zionism and Colonialism".

ישראל היא חברה קולוניאלית-מתנחלת בדומה לחברות אירופיות לבנות אחרות כמו אוסטרליה או דרום אפריקה. בין שגירושם של הפלסטינים ב-1948 היה מתוכנן מראש (סוגיית הטרגספר), ובין שהיה תוצאה לא מכוונת של המלחמה, הרי ישראל היא האחראית העיקרית לבעיית הפליטים. כיבוש האדמה והעבודה היה עיקרון מוצהר של הציונות העובדת, והנגזרת הלוגית שלו היא עקירתם של הפלסטינים והפלייתם.⁹⁰

על רקע זה אפשר לראות את המאבק הפלסטיני כפי שהוא: המאבק האנטי-קולוניאלי הגדול האחרון. ב-1960 השיגה האוכלוסייה הילידית של רודזיה זכויות פוליטיות זהות לאלו של האוכלוסייה ממוצא קולוניאלי; ב-1980 חוותה המדינה עצמאות שנייה ודה-קולוניזציה אמתית ושמה שונה לזימבבווה. ב-1994 השיגה האוכלוסייה הילידית של דרום אפריקה זכויות שוות לאלו של האוכלוסייה ממוצא קולוניאלי.⁹¹ אך האוכלוסייה הילידית של פלסטין המנדטורית עדיין מנהלת מאבק מר על ההכרה בזכותה לריבונות על לא יותר מחמישית מאדמת אבות אבותיה – אותו שטח שישראל לא כבשה מיד ב-1948, אלא רק 19 שנה לאחר מכן.

העובדה שישראל מתמידה בדיכוי קולוניאלי, בניגוד לכל המגמות הרווחות בהיסטוריה העולמית, רק הוחמרה בעקבות עקומת האלימות העולה. ישראל יצאה לשבע מלחמות גדולות בשישים שנות קיומה – בשנים 1948, 1956, 1967, 1973, 1982, 2006 ו-2008–2009 – ושתי האחרונות היו הברוטליות מכולן. כל אחת מהן טלטלה עמוקות את העולם בשל מיקומו האסטרטגי של הסכסוך. (חשבו, לשם השוואה, על 5.4 מיליון קורבנות המלחמה בקונגו בעשר השנים שעברו מאז 1998 – 45 אלף בחודש, או 1,500 ביום ב-2008, על פי אומדן שפרסם ארגון אמריקני עצמאי.⁹² העור השחור זול יותר מן הזהב השחור.)

ועם זאת, ההשלכות הבינ-לאומיות של הסכסוכים במזרח התיכון אינן משנות את העובדה שדיכויים של הפלסטינים בידי ישראל נמצא כיום בנקודת השיא שלו אי פעם. בשנים האחרונות הוא רק מזנק עוד ועוד, מאז עלייתו של אריאל שרון לראשות ממשלת ישראל ב-2001, ולאחר מכן כיבושה מחדש של הגדה המערבית

⁹⁰ Ram, "The Future of the Past in Israel," p. 214. שניים מהמאמרים באותה אסופה שבה מופיע מאמרו של רם – Gelber, "The History of Zionist - Historiography"; Lissak, "Critical and 'Establishment' Sociology" – מכילים ניסיונות לא משכנעים נוספים להכחיש את תקפותה של "הפרדיגמה הקולוניאליסטית" בכל הנוגע לציונות ולמדינת ישראל [הערות המתרגם: בעברית ראו גלבר, "כתיבת תולדות הציונות"; ליסק, "סוציולוגים 'ביקורתיים' וסוציולוגים 'ממסדיים'"].

⁹¹ על נקודות הדמיון בין המקרה הדרום-אפריקני למקרה הפלסטיני ראו Jabbour, *Settler Colonialism*.

⁹² International Rescue Committee, *Mortality in the Democratic Republic of Congo*.

ב־2002 לצורך ריסוקה של האנתיפאדה השנייה, המצור שהוטל על עזה ב־2006 והמתקפות החוזרות ונשנות עליה מאז. הכוח הקולוניאלי הציוני נאחז בטריטוריה שכבש ב־1967 למול התנגדות עזה ועקשנית שהייתה מביסה צורות אחרות של קולוניאליזם, ושגובה מחיר לא מבוטל מן החברה הישראלית.

התוצאה לא מפתיעה: דימויה של ישראל, באופן בלתי נמנע, הידרדר. על פי סקר שנערך מטעם ה־BBC ב־34 מדינות ופורסם ב־2 באפריל 2008 – כמה חודשים לפני המתקפה האכזרית על עזה בתום אותה השנה, שללא ספק הייתה לה השפעה שלילית חזקה מאוד על תפיסתה של המדינה – ישראל הייתה המדינה שסבלה מן הדימוי הגרוע ביותר אחרי איראן: 52% ציינו כי לישראל השפעה שלילית, לעומת 54% שצינו כך בקשר לאיראן.⁹³ סקר אחר, שנערך ב־2003, העלה כי 59% מהאירופים רואים בישראל איום על השלום, לעומת 53% בלבד שחושבים כך על איראן.⁹⁴ ככל שדימויה של "המדינה היהודית" נפגע – בראש ובראשונה במערב, שבו יש חשיבות רבה לדימוי זה – כן היא מרבה לפנות אל השואה כדי לחזק את הלגיטימציה שלה.

הסיבה לכך היא שהמערב (פרט לשרידים של יודופוביה ואנטישמיות, שמוסיפים להתקיים כיום רק בקרב מיעוט) ממשיך לראות את השואה מנקודת המבט – ומתוך תחושת האחריות – של שותפים לפשע, ואילו העולם הערבי ורוב העולם השלישי מתייחס למדינה שמתיימרת לייצג את קורבנות השואה מנקודת המבט של הקורבנות, הן של הנכבה הן של מעשיה של ישראל לאורך השנים. לעובדה זו משקל עצום בקביעת ההתייחסות אל השואה במזרח הערבי, התייחסות שהולכת ונעשית מורכבת יותר מאז ימי השואה עצמה, דרך הנכבה ועד ימינו שלנו.

⁹³ "Poll: Global Views of USA Improve," *BBC*, Apr. 2, 2008. בנושא זה ראו "Israel 'Worried over World Image'," *BBC*, Oct. 13, 2004; "Survey: Israel Worst Brand Name in the World," *Israel Today*, Nov. 22, 2006. הסקר העדכני ביותר בעת כתיבת שורות אלו הוא הסקר שערכה התוכנית לגישות בין־לאומיות בנושא מדיניות באוניברסיטת מרילנד: "International Poll: Most Publics – including Americans – Oppose Taking Sides in Israeli-Palestinian Conflict," *WorldPublicOpinion.org*, July 1, 2008 (online).

⁹⁴ "Israeli Anger over EU 'Threat' Poll," *BBC*, Nov. 3, 2003.